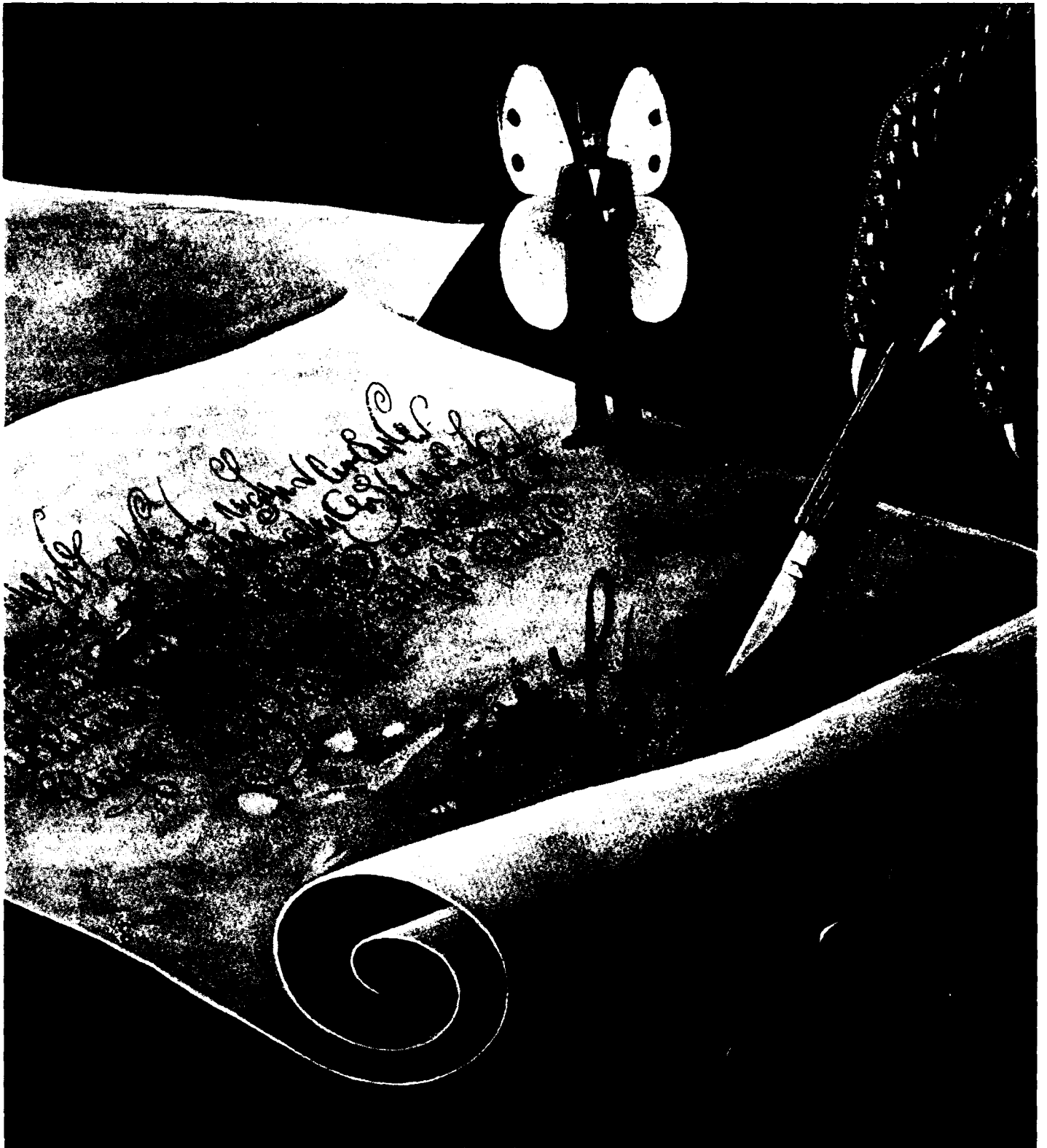

ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Ο στοχασμός πάνω στη δυνατότητα μιας επιστημονικής θεωρίας του δικαίου που να εμπνέεται από το μαρξισμό προσκρούει σήμερα σε μια πολλαπλή απορία με την αρχική έννοια του όρου, δηλ. μία αμηχανία που οφείλεται στη δυσχέρεια εξεύρεσης κάποιας διάδρασης. Στην προκείμενη περίπτωση η απορία δεν έχει βέβαια γεωγραφική αλλά θεωρητική σημασία. Η προσπάθεια συγκρότησης μιας μαρξιστικής θεωρίας πάνω στο δίκαιο σκοντάφτει καταρχή σε μια έλλειψη θεωρητικής τάξης. Είναι πια κλασική διαπίστωση ότι ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς συγκρότησαν ποτέ ένα ενοποιημένο σώμα επιστημονικών προτάσεων πάνω στο δίκαιο και το κράτος. Εμφανής είναι εξάλλου η απουσία ξεχωριστής επιστημονικής ενασχόλησης με το δίκαιο στη δυτικοευρωπαϊκή μαρξιστική σκέψη μέχρι σχετικά πρόσφατα. Το δίκαιο αντιμετωπιζόταν γενικά ως περιφερειακό μάλλον φαινόμενο μέσα σ' ένα κοινωνικό σχηματισμό. Θεωρούνταν δηλαδή είτε ως *post factum* παράγωγο της οικονομικής υποδομής, ως παθητική αντανάκλαση των οικονομικών διαδικασιών (οικονομιστική εκδοχή), είτε ως θεσμοποιημένη έκφραση της βούλησης της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης (βουλοκρατική εκδοχή, *volontarisme*).

Στη μελέτη αυτή δεν θα ασχοληθούμε ούτε με τις ιστορικές καταβολές αυτών των ερμηνειών ούτε με κριτική αποτίμηση των θεωρητικών τους επιχειρημάτων. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η επισήμανση ότι η εμφάνιση μιας ιδιαίτερης προβληματικής γύρω από τα δικαιιοπολιτικά φαινόμενα, στο «δυτικό» μαρξισμό, συμπύκνιζε χρονικά με την έναρξη μιας κριτικής των παραδοσιακών ερμηνειών τους, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κάτω από την επήρεια της 2ης και 3ης Διεθνούς. Η θεωρητική αυτή εξέλιξη ήταν ασφαλώς ένας απόηχος της διαδικασίας αποσταλινοποίησης καθώς και μιας ολόκληρης σειράς από ιστορικές και θεωρητικές διεργασίες που σημάδεψαν τη μεταπολεμική ευρωπαϊκή ιστορία. Αρχισε λοιπόν να συνειδητοποιείται βαθμιαία πως η αναφορά στο μαρξισμό διόλου δεν είναι πλέον αυτονόητη και δεδομένη, αφού η σύγχρονη μαρξιστική σκέψη διαχέεται σ' ένα ποικιλόχρωμο φάσμα εκδοχών της κάθε άλλο παρά ομοιογενές. Η δεύτερη λοιπόν δυσκολία που έχει να αντιμετωπίσει σήμερα μία κριτική δικαιιοπολιτική θεωρία, που εμπνέεται από το Μαρξισμό, είναι το ζήτημα για ποιόν ακριβώς μαρξισμό – με μι μικρό – πρόκειται.

Μία από τις επιπτώσεις αυτής της προσπάθειας για κριτική αυτοσυνείδηση του μαρξισμού, που σημειώνεται ιδίως κατά την τελευταία εικοσαετία, θα είναι ασφαλώς ο ακριβέστερος προσδιορισμός των μεθοδολογικών στρατηγικών για την έρευνα των κοινωνικών φαινομένων. Πράγματι, η τρίτη δυσκολία που παρεμβάλλεται σήμερα στην προσπάθεια για μια μαρξιστική κριτική του δικαίου έγκειται στη διασαφήνιση των μεθοδολογικών προδιαγραφών σχετικά με τον τρόπο της έρευνας και της έκθεσης των πορισμάτων της. Κατά μια προσωπική γνώμη, η σημασία αυτού του ζητήματος δεν έχει ακόμη εκτιμηθεί επαρκώς από τους μαρξιστές θεωρητικούς του δικαίου.

Μετά από αυτές τις παρατηρήσεις, το πρώτο καθήκον που θέτει στον εαυτό της η σύγχρονη μαρξιστική θεωρία του δικαίου είναι αναμφίβολα ο καθορισμός των επιστημολογικών της συντεταγμένων. Ποιές είναι οι προϋποθέσεις της επιστημονικής της εγκυρότητας, οι βασικές προδιαγραφές στη βάση των οποίων αυτή συγκροτείται ως επιστημονική θεωρία; Από την απάντηση στο ερώτημα αυτό εξαρτιέται σε μεγάλο βαθμό η ίδια η φερεγγυότητα του μαρξισμού ως οργάνου αποτελεσματικής καθοδήγησης της θεωρίας και της πράξης. Οι αναπτύξεις που ακολουθούν δεν σκοπεύουν φυσικά να επιλύσουν, αλλά μόνο να θέσουν το πρόβλημα. Για το λόγο αυτό δεν θα θίξουν παρά μονάχα τα ζητήματα της διαλεκτικής μεθοδολογίας (I), της οριοθέτησης του αντικείμενου της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου (II) και, τέλος, του γνωστικού ενδιαφέροντος από το οποίο ελαύνεται η κριτική της (III).

I. Η κυκλική κίνηση της διαλεκτικής μεθόδου στη διαδικασία γνώσης της αστικής δικαιιοπολιτικής πραγματικότητας.

A. Η φάση της έρευνας: αναλυτική και ιστορική

Η αστική κοινωνία αποτελεί μία σύνθετη κοινωνική ολότητα, μέσα στην οποία το δίκαιο και το κράτος κατέχουν μία σημαντική βαθμίδα. Η δικαιιοπολιτική πραγματικότητα παρουσιάζεται στους ανθρώπους όπως τη βιώνουν καθημερινά. Εμπειρικά εμφανίζεται ως ένας σωρός από θεσμούς, κανόνες ή διαδικασίες, που οι άνθρωποι συνειδητοποιούν μέσα από την καθημερινή τους πρακτική. Η γνώση, που οι άνθρωποι διαμορφώνουν σχετικά, είναι συνεπώς αποσπασματική, «αυθόρμητη», εμπειρική, άρα μη επιστημονική.

Πώς πρέπει λοιπόν να ξεκινήσει η επιστημονικά ορθή μέθοδος γνώσης της δικαιιοπολιτικής πραγματικότητας μιας αστικής κοινωνίας, όπως π.χ. η σύγχρονη ελληνική; Η νομική πραγματικότητα αποτελεί, είπαμε, μία ιδιαίτερη βαθμίδα της κοινωνικής ζωής, η οποία αναλύεται σ' ένα σύνολο κανόνων, θεσμών, πρακτικών έννομης επικοινωνίας κ.λπ. Το σύνολο αυτό υπακούει προφανώς σε κάποια δική του λογική λειτουργία, όμως η άμεση εμπειρική γνώση αποδεικνύεται ανίκανη να συλλάβει είτε τον τρόπο λειτουργίας του νομικού συστήματος είτε το ίδιο το σύστημα στην ολότητά του. Η κατανόηση της εσωτερικής του διάρθρωσης απαιτεί γι' αυτό μία πρόσκαιρη «απομάκρυνση» από την εμπειρική αμεσότητά του και την άνοδο σ' ένα επίπεδο αφηρημένης θέωρησής του τέτοιου, ώστε να προσφέρει στον ερευνητή ένα κατάλληλο οπτικό πεδίο. Η αφαίρεση λοιπόν αποτελεί απαραίτητο όργανο γνώσης. Ωστόσο μόνη η αφαίρεση δεν αρκεί. Η ορθή μέθοδος γνώσης αξιώνει επιπλέον τη διάκριση του όλου στα συστατικά του μέρη καθώς και τη με-

λέτη των αμοιβαίων τους σχέσεων. Η στιγμή της ανάλυσης, λοιπόν.¹

Ξεκινώντας από τη συγκεκριμένη ακόμη νομική πραγματικότητα ορισμένης αστικής κοινωνίας, όπως αυτή δίνεται εμπειρικά στον ερευνητή, η ανάλυση προχωρεί με διαδοχικές προσεγγίσεις σε στοιχεία ολοένα πιο απλά, που τα παρακολουθεί στη διαδικασία γένεσης, εξέλιξης και αμοιβαίας τους διαπλοκής. Τα στοιχεία αυτά («κατηγορίες») είναι οι διάφορες πτυχές της δικαιοκτικής πραγματικότητας, όπως νοούνται μέσα από αντίστοιχες αφηρημένες έννοιες.

Στην αρχή της έρευνας το δίκαιο παρουσιάζεται ακόμη κάπως θαμπά. Πρόκειται για το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν έννομα τις κοινωνικές σχέσεις μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με κανόνες δικαίου που περιέχονται στο σύνταγμα, τους νόμους, τα έθιμα —όπου τυχόν υπάρχουν—, τα διατάγματα και γενικά στις «πηγές του δικαίου». Στην πραγματικότητα πρόκειται βέβαια για τυπικές πηγές του δικαίου, αφού αυτό πηγάζει ουσιαστικά από τις δομές του προκείμενου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, άσχετα αν τελικά μορφοποιείται μέσα από θεσμούς ξένης προέλευσης, όπως συνέβη στη νεοελληνική κοινωνία. Οπλισμένο με το κύρος της πολιτειακής εξουσίας, το δίκαιο παγιώνει και εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων, ιδιαίτερα των σχέσεων παραγωγής, όπως απορρέουν από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και την ταξική διαπάλη. Επίσης, το σύγχρονο δίκαιο επενδύει νομικά τις μορφές ανταλλαγής με τρόπους ολοένα πιο σύνθετους και τεχνικούς έτσι ώστε να διευκολύνεται η εμπορευματική κυκλοφορία σε διαρκώς ευρύτερη βάση. Η πιο ενδεικτική μορφή δικαιοπραξίας είναι η σύμβαση, «σύμπτωση βουλήσεως» δύο ή περισσότερων προσώπων, από την οποία τίκονται υποχρεώσεις ή δικαιώματα και μπορεί να καταρτισθεί κατά κανόνα με αντιπρόσωπο. Τα αποτελέσματα των δικαιοπραξιών ρυθμίζονται από ένα επιμέρους σύνολο κανόνων σχετικά με τους τρόπους απόσβεσης των ενόχων κ.λπ. Η εμπλοκή της βούλησης των προσώπων στις πράξεις για τις οποίες ενδιαφέρεται το δίκαιο (δικαιοπραξίες, αδικοπραξίες, εγκλήματα) συναρτάται με το θεσμό της ευθύνης και τις διαδοχικές της. Όταν πάλι η έννομη σχέση εξελιχθεί κατά τρόπο ώστε να γεννηθεί διαφορά ανάμεσα στους ενδιαφερομένους, επιλαμβάνεται δικαστήριο ή διαιτητής για την επίλυση της, με την απόφαση που θα εκδώσει. Εξάλλου, για την αναγκαστική εκτέλεση της τελευταίας προβλέπεται ειδικός μηχανισμός και ούτω καθεξής...

Τέλος, το σύμπαν των έννομων σχέσεων παρουσιάζεται ως πεδίο, όπου συναντιούνται και συνάπτουν σχέσεις ισότιμοι φορείς αξιώσεων ή υποχρεώσεων, πρόσωπα φυσικά ή νομικά, που το δίκαιο εγκλείει ως υποκείμενα δικαίου. Έτσι, καταλήγουμε στις έννοιες «δικαίωμα», «υποχρέωση», «ικανότητα», βαθιά χαρακτηριστιζόμενες από γενικότητα, αφού αφορούν σε κάθε άνθρωπο, και αφαιρετικότητα, εφόσον εξυπακούουν μία αφηρημένη εικόνα ατόμου, απογυμνωμένου από συγκεκριμένους κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Ως πιο θεμελιώδης και συνάμα αφηρημένη δικαιοκή έννοια αναδεικνύεται τελικά το «υποκείμενο δικαίου».² Πράγματι, εάν οι άνθρωποι δεν είναι παρά το σύνολο των κοινωνικών τους σχέσεων — μετά τον Αριστοτέλη δε η αντίληψη αυτή αποτελεί

κοινό τόπο κάθε φιλοσοφίας αξίας του ονόματός της—, τότε δεν είναι νοητή κοινωνική, μάλιστα έννομη σχέση, που να μη φέρει σε επικοινωνία τουλάχιστο δύο πρόσωπα. Ο κύριος λόγος ωστόσο της ξεχωριστής αναλυτικής σημασίας του υποκείμενου δικαίου στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας είναι άλλος. Συνίσταται στο γεγονός ότι οι έννομοι προσδιορισμοί του προσώπου, αν και ήδη παρόντες σε εμβρυώδη μορφή στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, μπόρεσαν να φθάσουν στην πλήρη ανάπτυξη τους μονάχα στο ιστορικό έδαφος της αστικής κοινωνίας. Το υποκείμενο δικαίου συνοψίζει στο εξής τα κύρια αιτήματα της ανταλλακτικής αξίας στην εμπορευματική κυκλοφορία: την ατομική ιδιοκτησία, την ελευθερία, την ισότητα των υποκειμένων της οικονομικής διαδικασίας. Η ειδοποιός διαφορά της προσωπικότητας δικαίου στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία σε σχέση με τα υποκείμενα των ανταλλακτικών διαδικασιών στις προαστικές κοινωνίες έγκειται ακριβώς στο ότι η μορφή «υποκείμενο δικαίου» προϋποθέτει μία ποιοτικά διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία οι άνθρωποι φέρουν στην αγορά τα εμπορεύματα που κατέχουν και τα ανταλλάζουν ελεύθερα, με την προστασία ενός «ουδέτερου» νόμου, απέναντι στον οποίο είναι τυπικά ίσοι.³

Μέχρι τώρα εξετάσαμε πώς προχωρεί η επιστημονική ανάλυση, προκείμενου να ιδιοποιηθεί τη γένεση κι εξέλιξη των δικαϊκών θεσμών στην αμοιβαία τους συνύφανση. Η κίνησή της συνίσταται σε μια σταδιακή αναφορά των μορφών του δικαίου στην κρυμμένη τους ουσία, μ' άλλα λόγια, μία συνεχή αναφορά της εμπειρικής νομικής πραγματικότητας στην υποκείμενη κοινωνική δυναμική, έτσι όπως η σειρά της έρευνας τη φέρνει στο φως μέσα από μία πορεία με συγκεκριμένες αφαιρέσεις. Αφού δε η αστική νομική πραγματικότητα είναι ένα σύνθετο όλο, το καθήκον της έκθεσης των αποτελεσμάτων γνώσης που κόμισε η

1. Η ανάλυση είναι η πιο χαρακτηριστική μέθοδος της σκέψης στην πορεία της έρευνας. Η διάκριση ανάμεσα σε έρευνα (Forschung) και έκθεση των αποτελεσμάτων της (Darstellung) έχει ξεχωριστή μεθοδολογική σημασία για την κριτική διαλεκτική. Αναγράφεται επιγραμματικά από τον Μάρξ στον επίλογο της β' έκδοσης του Κεφαλαίου (εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978), σ. 25-26 και αναλύεται διεξοδικά στην περίφημη Εισαγωγή (Einleitung), στα Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Dietz Verlag, Berlin, 1974), σ. 21-29.
2. Ο Ε. Πασουκάνις υπήρξε ίσως ο πρώτος σύγχρονος νομικός θεωρητικός που επισήμανε την κεφαλαιώδη αναλυτική αξία της κατηγορίας αυτής στην αστική κοινωνία. «Το υποκείμενο είναι το άτομο της νομικής θεωρίας, το πιο απλό στοιχείο του, που δεν επιδέχεται παραπέρα ανάλυση. Γι' αυτό το λόγο θα αρχίσουμε την ανάλυσή μας από το υποκείμενο (δικαίου)», Ε. PASUKANIS, La théorie générale du droit et le marxisme (εκδ. EDI, Paris) σ. 99, σε ελλ. μετάφρ. (1977), σ. 115. Ο όρος «ανάλυση» θα πρέπει να εκληφθεί εδώ με την έννοια της παρουσίασης (Darstellung).
3. Κ. MARX, Grundrisse, ό.π., σ. 156. «Όπως απέδειξε ο Μάρξ, τα πραγματικά θεμέλια που πάνω σ' αυτά οικοδομήθηκε κάθε πολιτική, νομοθετική και φιλοσοφική ιδεολογία της σύγχρονης αστικής τάξης είναι ο προσδιορισμός της αξίας των εμπορευμάτων απ' την εργασία και την ελεύθερη ανταλλαγή, που γίνεται σύμφωνα με τούτο το μέτρο αξίας, ανάμεσα σε κατόχους με ίσα δικαιώματα», Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ, Πρόλογος (1884) στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας», του Μάρξ (εκδ. Αναγνωστίδη), σ. 12. Του ίδιου, Αντι-Ντύρινγκ (εκδ. Αναγνωστίδη, 1963), σ. 154 επ., ιδίως σ. 159.

έρευνα θα συνίσταται στην παρουσίαση της εσωτερικής λογικής τάξης του νομικού συστήματος.

Β. Η φάση της έκθεσης: συνθετική και συστηματική

Εάν η έρευνα αναλύει τη δικαιοπολιτική πραγματικότητα στα ουσιαστικά της στοιχεία, ανιχνεύοντας τις ιστορικές συνθήκες εμφάνισής τους, η μέθοδος παρουσίασης αποκαλύπτει τη συστηματική τάξη συναρμογής των δικαιικών κατηγοριών. Αυτό που ενδιαφέρει τώρα είναι η λογική καταγραφή του τρόπου συνάρθρωσης των δικαιικών φαινομένων στο εσωτερικό της ολότητας που τα συνέχει και όχι η χρονολογική σειρά εμφάνισής τους. Ενώ λοιπόν η σειρά έρευνας ήταν αναλυτική, επαγωγική και ιστορική, η σειρά παρουσίασης του θέματος είναι συνθετική, επαγωγική και συστηματική.⁴

Κατά τι άλλο διακρίνεται η πορεία της έκθεσης από εκείνη της έρευνας; Διακρίνεται καταρχή σε ό,τι αφορά στο σημείο εκκίνησής τους. Η έρευνα αναχωρεί από μία δικαιοπολιτική πραγματικότητα ιστορικά καθορισμένη, δηλ. από μία εμπειρική κατάσταση που αποτελεί τον πραγματικό όρο (*causa essendi*) της επιστημονικής έρευνας. Αφετηρία της έκθεσης αντίθετα είναι ορισμένες δικαιικές κατηγορίες, οι οποίες συμπεκνώνουν τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του τρόπου συγκρότησης και λειτουργίας της νομικής πραγματικότητας.⁵ Κατά συνέπεια το αφετηριακό σημείο της παρουσίασης δεν επιβάλλεται εμπειρικά στον ερευνητή, αλλά προκύπτει μέσα από τη διανοητική επεξεργασία του γνωστικού αντικειμένου κατά το στάδιο της έρευνας. Αποτελεί γι' αυτό τον λογικό όρο (*causa cognoscendi*) της νοητικής ανασύνθεσης της πραγματικότητας, που θα επιχειρηθεί στην πορεία της έκθεσης.

Η έκθεση διακρίνεται επίσης από την έρευνα κατά το ότι σ' αυτήν η διαλεκτική μέθοδος προχωρεί κατ' αντίστροφη φορά. Η έρευνα ξεκινούσε από το συγκεκριμένο ορίζοντα συγκεκριμένης δικαιοπολιτικής πραγματικότητας και κατέληγε σε ορισμένες θεμελιώδεις επιστημονικές αφαιρέσεις (συγκεκριμένο → αφηρημένο). Η έκθεση αρχίζει αντίστροφα, οδεύοντας από το φτωχό και απλό αφηρημένο προς το πλούσιο και σύνθετο συγκεκριμένο, δηλ. τη νομική πραγματικότητα, η οποία αναδύεται πια στο φως της γνώσης σ' όλη της την καθαρότητα. Η πραγματικότητα αυτή αποτελεί λοιπόν την αρχή και το τέλος της γνωστικής διαδικασίας που ακολουθήθηκε σ' ένα είδος κυκλικής κίνησης.⁶ Αλλά με μια τεράστια διαφορά. Στο τέρας της ανασύνθεσης που επιχειρεί η έκθεση η πραγματικότητα δεν μοιάζει πλέον μ' ένα άμορφο συνονθύλευμα από θεσμούς, πρακτικές δικαίον κ.λπ., αλλά σαν «μία ολότητα πλούσια σε καθορισμούς και πολυάριθμες σχέσεις».⁷ μία ολότητα δηλαδή που μπορούμε να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε επαρκώς. Η αποσπασματική, «αυθόρμητη» εμπειρική γνώση παραχώρησε πια τη θέση της στην επιστημονική γνώση.

Μετά από όσα αναφέρθηκαν η έκθεση της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου θα πρέπει να ξετυλίγεται με άξονα τη συστηματική τάξη συνύφανσης των θεσμών και την εσωτερική τους λειτουργία. Ποιά είναι όμως η πιο ενδεδειγμένη νομική κατηγορία, για να χρησιμεύσει ως σημείο έναρξης για την ορθολογική νοητική ανασυγκρότηση της σύγχρονης νομικής πραγματι-

κότητας; Η κατηγορία αυτή θα πρέπει να ικανοποιεί ένα διπλό αίτημα της διαλεκτικής μεθοδολογίας: θα πρέπει να είναι η πιο απλή και συνάμα η πιο αφηρημένη του σύγχρονου δικαίου, έτσι ώστε να εμπεριέχει σε σπερματική μορφή ολόκληρη τη λογική δομή της εσωτερικής του διάρθρωσης. Η ανάλυση του αστικού νομικού συστήματος μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυτή η κατηγορία δεν μπορεί να είναι άλλη από το «υποζείμενο δικαίου». Από αυτή τη λογική αφετηρία, με το γενικό και φτωχό περιεχόμενο, συνάγονται στη συνέχεια επαγωγικά δικαιικές έννοιες με ολοένα πιο σύνθετο και διαφοροποιημένο περιεχόμενο, όπως: δικαίωμα, υποχρέωση, ικανότητα δικαιοπρακτική και δικαίου, κατοχή, ιδιοκτησία, σύμβαση, δικαιοπραξία, αδικιοπραξία, έγκλημα, ευθύνη, έννομη διαφορά, έννομη προστασία..., κανόνας δικαίου (νόμος, έθιμο, κ.λπ.), έννομη τάξη, ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους, κράτος, διεθνής έννομη τάξη.⁸ Κάθε καινούρια έννοια σ' αυτή την αλληλουχία είναι και πιο σύνθετη και συγκεκριμένη, συνοψίζοντας με ειδικό τρόπο τα χαρακτηριστικά των προηγούμενων εννοιών.

Αντίθετα προς την παραπάνω μεθόδευση έκθεσης, η παραδοσιακή νομική θεωρία προδίδει συνήθως σε «εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου» ξεκινώντας από την έννοια του δικαίου ή του κανόνα δικαίου. Αλλά στην πραγματικότητα οι κανόνες δικαίου θεσπίζονται από και απευθύνονται σε υποκείμενα δικαίου, προϋποθέτουν κάποια ύλη κοινωνικών σχέσεων που ρυθμίζεται μέσα από πολυάριθμους ειδικούς θεσμούς κ.ο.κ. Από τη σκοπιά της διαλεκτικής μεθοδολογίας συνεπώς η επιλογή αυτή είναι λαθεμένη, αφού οι έννοιες «δικαίο», «κανόνας», «θεσμός» είναι υπερβολικά σύνθετες και πλούσιες σε επιμέρους σχέσεις, επομένως δεν προσφέρονται καθόλου ως αναλυτική αφετηρία της έκθεσης.

Μέχρι τώρα εξετάσαμε σε αδρές γραμμές τη διαλεκτική μεθοδολογία στα δύο στάδια της γνωστικής διαδικασίας. Η σπουδαιότητά της είναι διττά σημαντική. Όχι μόνο προδιαγράφει τις στρατηγικές έρευνας και έκθεσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων, αλλά παρέχει συγχρόνως τις αρχές για την επιστημολογική θεμελίωση του γνωστικού αντικειμένου. Όπως και κάθε άλλη κοινωνική θεωρία έτσι και η μαρξιστική θεωρία του δικαίου είναι αναπόφευκτο να χρησιμοποιεί έναν αφηρημένο θεωρητικό εξοπλισμό. Εντούτοις η ιδιαιτερότητα του μαρξισμού ως οργάνου θεωρητικής σκέψης εξασφαλίζεται ακριβώς από το ότι αυτός τοποθετείται σ' ένα επιστημολογικό πεδίο ριζικά διαφορετικό από εκείνο οποιασδήποτε άλλης κοινωνικής θεωρίας. Προτού λοιπόν εξετάσουμε τις επιπτώσεις του διαλεκτικού τρόπου σύλληψης της πραγματικότητας στον

4. Για αυτές τις νοητικές λειτουργίες από τη σκοπιά της διαλεκτικής λογικής, βλέπε H. LEFEBVRE, *Logique formelle, logique dialectique* (éd. Anthropos, Paris, 1969), σ. 88-102. Πρβλ. M. POZEN-TAL, *Αρχές διαλεκτικής λογικής* (1962), σ. 287 επ., 299 επ.

5. K. MARX, *Einleitung*, ό.π., σ. 21 επ.

6. Βλέπε L. COLLETTI, *Hegel et le marxisme* (éd. Champ libre, Paris 1976), 126-140 G. DELLA VOLPE, *Rousseau et Marx* (éd. Grasset, Paris, 1974), σ. 238-258, 261-271.

7. K. MARX, *Einleitung*, σ. 21.

8. Πρβλ. τη σειρά παρουσίασης που πρότείνε ο Μαρξ στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, στο ίδιο, σ. 28-29.

καθορισμό του αντικειμένου της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου, σκόπιμο είναι να αναφερθούμε σ' ένα κρίσιμο προκαταρκτικό ζήτημα: το είδος των θεωρητικών αφαιρέσεων που πρέπει να χρησιμοποιεί μια επιστημονική θεωρία του δικαίου.

II. Σχετικά με το αντικείμενο της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου

A. Ο τύπος αφαίρεσης που χρησιμοποιεί.

Το επιστημολογικό καθεστώς των δικαιοκέντρων εννοιών τελεί σε διαλεκτική συνάρτηση με τις ιστορικές συνθήκες που καθόρισαν την ανάπτυξη του πραγματικού τους αντικείμενου. Μολοντί καμιά φορά δίδουν την εντύπωση ότι ισχύουν γενικά σε κάθε τρόπο έννομης οργάνωσης της κοινωνικής ζωής στην ιστορία, δεν παύουν ωστόσο να είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών.⁹

Ας διευκρινίσουμε τις σχέσεις αυτές με το παράδειγμα των εννοιών «υποκείμενο δικαίου» και «δικαίωμα». Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί κανείς ότι, ακόμα κι αν ο εννοιακός τους σχηματισμός ολοκληρώθηκε από το Μεσαίωνα και δώθε, από του διαμορφώθηκαν πια οι έννοιες αυτές, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αναδρομικά για οποιαδήποτε ιστορικά έννομη τάξη.¹⁰ Όμως η άποψη αυτή είναι επιστημονικά εσφαλμένη. Είναι αλήθεια βέβαια ότι και στα πλαίσια της απλής εμπορευματικής κοινωνίας, είτε δουλοκτητικής είτε φεουδαρχικής, τα άτομα εμφανίζονταν ως φορείς ορισμένων πλεονεκτημάτων, δεκτικών πολιτειακής προστασίας ή και υποχρεώσεων· μάλιστα αυτό το στοιχείο είναι κοινό χαρακτηριστικό και όλης της μετέπειτα εξέλιξης της έννοιας του δικαιώματος. Όμως τα άτομα εκείνων των κοινωνιών ήταν ενταγμένα σε μία κοινωνική δομή ιεραρχικά συγκροτημένη και το status της δικαιοκέντρους ύπαρξης καθοριζόταν άμεσα σε συνάρτηση με αυτή τη δομή. Επρόκειτο δηλαδή για ένα προσωπικό καθεστώς αυστηρά και άνισα καθορισμένο, συχνά μάλιστα και τοπικά ακόμη, και όχι ένα υπερ-προσωπικό, αφηρημένα ορισμένο και κοινό σ' όλους νομικό καθεστώς. Αντίστοιχα, οι υποκειμενικές έννοιες καταστάσεις και τα πλεονεκτήματα –όχι ακόμα «δικαιώματα»– που απέρρεαν χρωματίζονταν από ένα προνομιακό χαρακτήρα. Μόνο με τη βαθμιαία διαμόρφωση της αστικής κοινωνίας μέσα στους ιδίους τους κόλπους της φεουδαλικής, μόνο με την εμφάνιση της ώριμης πια διεκδίκησης της ελευθερίας διάθεσης του εμπορεύματος και τελικά μόνο με τη διάρρηξη των απαρχαιωμένων πια φεουδαρχικών δεσμών, που παρακώλυαν την ελεύθερη εμπορευματική κυκλοφορία, μπόρεσε να χριστεί το άτομο ως ελεύθερο και ισότιμο με τους ομοίους του υποκείμενο δικαίου.

Οι δικαιοκέντρες έννοιες, λοιπόν, είναι μορφές της σκέψης που η αλήθεια τους είναι τόσο διαρκής και η αντικειμενικότητά τους τόσο επίκαιρη όσο και πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που εκφράζουν. Οι νομικές έννοιες αντιμετωπίζονται από την υλιστική διαλεκτική ως αφαιρέσεις «καθορισμένες», επειδή αυτή σέβεται τις ιστορικές ιδιομορφίες του πραγματικού τους αντικείμενου και τις κατανοεί εντάσσοντάς τις στην ολότητα της αν-

θρώπινης γνώσης της κοινωνικής πραγματικότητας μιας ιστορικής εποχής.¹¹ Πρόκειται βέβαια για αφηρημένους προσδιορισμούς της πραγματικότητας, οι οποίοι ωστόσο δεν είναι καθόλου αργίοι, τυπικά νοητικά σχήματα που μπορούν να εφαρμοσθούν αδιάκριτα σε οποιοδήποτε ιστορικό υλικό. Η διαλεκτική σκέψη χρησιμοποιεί τις δικαιοκέντρες έννοιες ως συγκεκριμένες αφαιρέσεις αφού τις πορίζεται από την ανάλυση της ιστορικά συγκεκριμένης πραγματικότητας. Ενόσω η επιστημονική έρευνα του δικαίου δεν παραιτείται από τη φιλοδοξία να συλλάβει μια για πάντα στις έννοιες αυτές την «ουσία» του πραγματικού τους αντικείμενου, εγκλείοντάς τη στη στατικότητα κάποιου ορισμού, θα παραμένει ανίκανη να συλλαμβάνει κάθε φορά το αληθινό τους περιεχόμενο. Η αντικειμενική τους σημασία δεν μπορεί να συλληφθεί ολόπλευρα, παρά μόνο αν η επιστήμη του δικαίου προσπαθήσει, μέσα από την κυκλική κίνηση της διαλεκτικής μεθόδου, να αποδώσει ολόκληρο το πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που οι δικαιοκέντρες έννοιες εκφράζουν σε δεδομένη ιστορική στιγμή.

Η παραδοσιακή νομική θεωρία αντίθετα αντιμετωπίζει συνήθως τις δικαιοκέντρες έννοιες μέσα από ένα διαφορετικό τύπο αφαίρεσης. Οι δικαιοκέντρες έννοιες χρησιμοποιούνται από αυτήν ως «καθαρές» ή «τυπικές» αφαιρέσεις. Από τις πιο απλές μέχρι και τις πιο σύνθετες οι νομικές έννοιες αντικρύζονται σύμφωνα με τις αρχές της τυπικής λογικής. Οι συνέπειες αυτού του τρόπου θεώρησης είναι πολλαπλές. Ας αρχεστούμε στην επισήμανση των δύο ίσως σπουδαιότερων. Οι συνηθισμένοι ορισμοί της νομικής θεωρίας πάνω στο δίκαιο συμφωνούν λίγο-πολύ ότι πρόκειται για το σύνολο κανόνων που θεσπίζει η κρατική εξουσία με σκοπό την έννομη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Από τυπικά λογική άποψη η έννοια «δίκαιο» υπονοεί ένα ιδιαίτερο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο μπορεί να ορισθεί

9. Ο Μαρξ αναφέρει το παράδειγμα της «εργασίας». Η ιδέα ότι η εργασία αποτελεί την πηγή του πλούτου γενικά δίνει την εντύπωση ότι εκφράζει αφαιρετικά την απλούστερη και αρχαιότερη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους ως παραγωγούς, σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας μπορεί κανείς να φανταστεί. Από μία άποψη αυτό είναι ορθό. Και όμως, ακόμα κι αυτή η απλούστατη κατηγορία της «εργασίας», που η σύγχρονη οικονομική σκέψη τοποθετεί σε πρώτη γραμμή και η οποία μοιάζει να ισχύει σε κάθε τρόπο παραγωγής, εμφανίζεται με την αφηρημένη αυτή μορφή μονάχα ως κατηγορία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πράγματι, η αφηρημένη έννοια της εργασίας υποδηλώνει μια αδιαφορία απέναντι στο τάδε είδος συγκεκριμένης εργασίας (αγροτική, βιοτεχνική, βιομηχανική, διοικητική κ.λπ.). Αλλά η αντίληψη αυτή μπόρεσε να ανθίσει μονάχα στο έδαφος μιας μορφής κοινωνίας στην οποία τα άτομα περνούν εύκολα από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το ακριβές είδος εργασίας τους είναι μάλλον τυχαίο και γι' αυτό αδιάφορο. Βλ. K. MARX, *Einleitung*, σ. 24-25.

10. Σ' αυτή τη σκέψη βασίζεται ιδίως η νεοκαντιανή νομική θεωρία για την «καθαρότητα» των θεμελιωδών νομικών εννοιών.

11. Για την καίρια διάκριση ανάμεσα σε αφαιρέσεις καθορισμένες και μη στη σύγχρονη διαλεκτική σκέψη, βλέπε προπαντός τις μελέτες του Galvano della VOLPE, «Sur la dialectique», ό.π., σ. 281-303 και (Clé de la dialectique historique), ό.π. σ. 232-236. Στο ίδιο, και σ. 163-166. Επίσης U. CERRONI, *Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο* (εκδ. Παρατηρητής, 1983), σ. 32-38.

κάθε φορά με τρόπο ενιαίο, με βάση ορισμένα πάγια χαρακτηριστικά. Έτσι, υποτίθεται ότι υπάρχει κάποια σταθερή «ουσία» του δικαίου φαινομένου, η οποία παραμένει πάντοτε ταυτόσημη με τον εαυτό της (αρχή της ταυτότητας) και αποκλείει τη διαφορά που η ιστορική εξέλιξη τυχόν επιφέρει στο περιεχόμενο του όρου «δίκαιο» (αρχή της μη αντίφασης). Η έννοια του δικαίου οργανώνεται γύρω από ένα πυρήνα τυπικών γνωρισμάτων και κατά τα λοιπά παύει να είναι «καθορισμένη» από ορισμένο ιστορικό πλαίσιο αναφοράς. Η αντίληψη αυτή διολισθαίνει έτσι με μια *οντολογική και ουσιοκρατική θεώρηση του δικαίου* ως φαινομένου αιώνιου, αποδίδοντας νομιμοποιητική ιδεολογία του δικαίου γενικά, η οποία φυσικά λειτουργεί προς όφελος του *σύγχρονου δικαίου*. Αυτή η αντίληψη μπορεί πια να συνδυασθεί εύκολα με μία άποψη που βλέπει στην καταναγκαστική δύναμη του δικαίου τον κύριο συνεκτικό αρμό της κοινωνικής ζωής γενικά. Τη θεώρηση αυτή μπορούμε να αποκαλέσουμε «*φетиχιστική*», εφόσον αποδίδει στο δίκαιο μία ιδιότητα (τη δύναμη επιβολής και καταναγκασμού), την οποία το δίκαιο αντλεί από άλλους και συγκεκριμένα από το συσχετισμό ταξικών δυνάμεων.¹²

Μία άλλη συνέπεια του τυπικά λογικού τρόπου πραγμάτευσης του δικαίου αφορά στη συγκρότησή του ως αντικείμενου της νομικής επιστήμης. Για την παραδοσιακή νομική θεωρία το δίκαιο αποτελεί αντικείμενο μιας αυτοτελούς επιστήμης και μπορεί να μελετηθεί άσχετα από τους άλλους τομείς της γνώσης του κοινωνικού γίγνεσθαι. Η αντίληψη αυτή συνυφαίνεται με μία θετικιστική επιστημολογική στάση, η οποία πιστεύει στον κατακερματισμό του επιστητού σε απομονωσιμα επιστημονικά πεδία. Λογική της κατάληξη είναι η θεώρηση της νομικής ως «καθαρής» επιστήμης του δικαίου, αντίληψη του βρήκε την πληρέστερη θεωρητική της έκφραση στο έργο του Hans Kelsen. Και όταν ακόμη αναγνωρίζονται από την αστική νομική θεωρία κάποιες αμοιβαίες επιδράσεις ανάμεσα στο δίκαιο και τις οικονομικές διαδικασίες, πιστεύεται ότι πρόκειται για εξωτερικές σχέσεις ανέμεσα σε αυστηρά ξεχωριστά κοινωνικά φαινόμενα. Οι αντίληψεις αυτές υπονοούν ότι το δίκαιο είναι ένα αυτόνομο σύνολο κανόνων, που μπορεί να αυτοαναπαράγεται στη βάση μηχανισμών και τρόπων που θεσπίζει το ίδιο. Στη ρίζα αυτών των αντιλήψεων βρίσκουμε και πάλι τη θεωρητική στάση που αποκαλέσαμε προηγουμένως «φетиχιστική». Ο ιδεολογικός και κατά τούτο μη επιστημονικός χαρακτήρας της συνίσταται στην τεχνητή αποσύνδεση του δικαίου από το πεδίο των παραγωγικών σχέσεων και των ταξικών ανταγωνισμών, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της ιδεολογίας του ταξικά «ουδέτερου» σύγχρονου Κράτους Δικαίου.

Β. Συνέπειες για τον καθορισμό του αντικείμενου της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου.

Η επιστημονικότητα του κριτικού εγχειρήματος του μαρξισμού εξασφαλίζεται, όπως είπαμε, με την άνοδο από τα εμπειρικά δεδομένα συγκεκριμένης ιστορικής κατάστασης¹³ προς ένα αφηρημένο επίπεδο θεώρησης, τέτοιο που να επιτρέπει ευχερέστερη σύλληψη των ουσιωδών σημείων του τρόπου συγκρότησής της. Με την ευρεία αυτή έννοια η «αφαίρεση» είναι απλώς μια βαθμίδα στη διαδικασία νοητικής ιδιοποίησης των

πραγμάτων. Η επιστημονική έρευνα χρησιμοποιεί κατ' ανάγκη αφηρημένες έννοιες, η εγκυρότητα των οποίων δοκιμάζεται στη δεύτερη φάση της γνωστικής διαδικασίας, που οδεύει από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο. Εννοείται βέβαια ότι η έκθεση των αποτελεσμάτων γνώσης της έρευνας θα οδηγήσει αργότερα σε νέα έρευνα κ.ο.κ. Το πρώτο αίτημα μιας διαλεκτικής επιστημολογίας είναι πάντως η έναρξη της επιστημονικής έρευνας από συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα. Τότε μόνο οι νομικές έννοιες, με πρώτη και καλύτερη το «δίκαιο», παύουν να αποτελούν «τυπικές» αφαιρέσεις με μηδαμινή ευρετική αξία, όταν συναρτίζονται με τον τρόπο έννομης οργάνωσης της κοινωνικής ζωής *ορισμένοι* τρόποι παραγωγής της. Ενώ λοιπόν η έννοια του «δικαίου γενικά» παριστά μια κενή, θεωρησιακή (spéculative) αφαίρεση, η έννοια του «δικαίου της αστικής κοινωνίας» αποτελεί μια ιστορικά καθορισμένη αφαίρεση, επιστημονικά απόλυτα θεμιτή.

Το συμπέρασμα βγαίνει μόνο του πια: *αντικείμενο της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου είναι κατεξοχήν οι μορφές δικαίου*

12. Όπως η αστική οικονομική θεωρία πιστεύει συνήθως ότι η πηγή της αξίας του εμπορεύματος βρίσκεται μέσα στο ίδιο το πράγμα («φетиχισμός του εμπορεύματος») έτσι και η αστική δικαιοπολιτική θεωρία, υποκαθιστώντας την ουσία των πραγμάτων με τη φαινομενική τους μορφή, φρονεί ότι ο οργανωτικός και καταναγκαστικός χαρακτήρας του δικαίου και του κράτους πηγάζει από αυτά τα ίδια και είναι εσωτερική τους ιδιότητα. Τόσο η μία όσο και η άλλη αντιμετωπίζουν αντίστοιχα τις οικονομικές και τις έννομες σχέσεις ως σχέσεις πραγμάτων και τίθενται σε κυκλοφορία από την ελεύθερη βούληση των ατόμων και όχι ως κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται στη βάση του τρόπου παραγωγής της κοινωνικής ζωής.

13. Διαφορετική είναι η αφετηρία της γνωστικής διαδικασίας που πρότειναν οι Ν. Πουλαντζάς και Μ. Mialle, ακολουθώντας τις απόψεις του L. Althusser σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης μιας επιστημονικής θεωρίας. Σύμφωνα με αυτούς τους συγγραφείς το σημείο εκκίνησης για την επιστημονική γνώση δεν είναι η αντικειμενική πραγματικότητα (objet réel) αλλά ήδη μία αφηρημένη έννοια (objet théorique). Το πρώτο καθήκον μιας μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου θα ήταν έτσι η «κατασκευή» του θεωρητικού της αντικείμενου. Βλ. Ν. POULANTZAS, «A propos de la théorie marxiste du droit», σε Archives de philosophie du droit (1967), σ. 152-155. Μ. MIALLE, Une introduction critique au droit (F. Maspero, Paris-Grenoble, 1978), σ. 69 επ. Εξορκίζοντας κάθε υπόνοια «εμπειρισμού» ο Πουλαντζάς έγραφε καθαρά: «...πρόκειται να παραγάγουμε την έννοια μιας περιοχικής βαθμίδας (δηλ. της νομικής) ενός τρόπου παραγωγής όχι μέσω μιας «αφαίρεσης» από «πραγματικά» και «συγκεκριμένα» φαινόμενα ενός κοινωνικού σχηματισμού, αλλά μέσω μιας θεωρητικής κατασκευής της έννοιας αυτού του «τρόπου παραγωγής...» (σ. 153). Η «θεωρητιστική» αυτή αντίληψη (théoricisme) αποτελεί, νομίζω, παρερμηνεία της θεωρίας του κριτικού υλισμού για τη γνώση. Όπως προκύπτει σαφώς από την περίφημη Εισαγωγή στα Grundrisse, ο Μαρξ θεωρούσε τη γνώση βασικά ως αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας, την οποία οι άνθρωποι μεταμορφώνουν μέσα από την κοινωνική του: πρακτική. Αυτό τους επιτρέπει μία πρωτοβάθμια μορφή *εμπειρικής* γνώσης, «μία χαοτική κατάσταση του όλου» (Einleitung), στη βάση της οποίας μπορούμε κατόπιν, με τη βοήθεια της επιστημονικής ανάλυσης, να καταλήξουμε σε αφηρημένες έννοιες όπως ο «τρόπος παραγωγής». Για κριτική του αλτουσεριανού θεωρητισμού, βλέπε πρόσφατα Β. LISBONNE, Philosophie marxiste ou philosophie althussérienne (éd. Anthropos, Paris, 1981), σ. 56-88.

ον που ανταποκρίνονται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Για την κατανόηση αυτής της κεντρικής θέσης επιβάλλεται να γίνουν ορισμένες διασαφηνίσεις. Από πού πηγάζει καταρχήν η συγκέντρωση του γνωστικού ενδιαφέροντος της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου στο ιστορικό παρόν; Καθώς η αστική κοινωνία είναι η οργάνωση του πιο διαφοροποιημένου τρόπου παραγωγής στην ιστορία, ο τύπος θετικού δικαίου που αντιστοιχεί σ' αυτήν είναι επίσης η πιο αναπτυγμένη και πολυσύνθετη μορφή δικαίου που εμφανίστηκε ποτέ. Από αυτό παρέπεται ότι η κατανόηση των δομών της αστικής δικαιοπολιτικής πραγματικότητας επιτρέπει συγχρόνως και την εξήγηση των δικαιοκινών δομών των προγενέστερων κοινωνιών στα ερείπια των οποίων κτίσθηκε η αστική.¹⁴ Η *επιστημολογική προτεραιότητα του παρόντος*, στη μαρξιστική θεωρία, καθόλου δεν σημαίνει ότι η θεωρία αυτή δεν επιτρέπεται να ερευνά τις δικαιοκινές μορφές προαστικών τρόπων παραγωγής. Σημαίνει απλώς την επίγνωση των ιστορικών όρων και ορίων του εννοιολογικού εξοπλισμού της μαρξιστικής θεωρίας, τον οποίο αυτή θα πρέπει κάθε φορά να υποβάλλει σε διαρκή έλεγχο με βάση τη διαλεκτική της επιστημολογία.

Ερχόμαστε έτσι σ' ένα άλλο πρόβλημα: ποιά είναι άραγε τα θεωρητικά εφόδια της σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου; Όπως είναι γνωστό, ο Μαρξ δεν κατέλιπε μία ολοκληρωμένη κριτική θεωρία πάνω στο δίκαιο ούτε και πρόλαβε από την άλλη πλευρά να συστηματοποιήσει τις αρχές μιας διαλεκτικής λογικής, αναπτύσσοντας σε βάση υλιστική τον ορθολογικό πυρήνα που έκρυβε μέσα της η εγγεληνή διαλεκτική. Είναι όμως εξίσου αληθές ότι ο Μαρξ άφησε πλούσια στοιχεία προβληματισμού τόσο σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της κριτικής του δικαίου της αστικής κοινωνίας όσο και σχετικά με τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών. Τα στοιχεία αυτά υπάρχουν ενσωματωμένα στο κύριο θεωρητικό μέλημα του Μαρξ, που επικεντρώθηκε στην κριτική του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εάν ο Μαρξ σύντομα εγκατέλειψε τη νεανική του πρόθεση για κριτική της αστικής δικαιοπολιτικής πραγματικότητας και αφέρωσε τον κύριο όγκο του θεωρητικού του έργου στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, αυτό δεν οφείλεται σε τυχόν πεποίθησή του ότι η οικονομική ανάλυση εξαντλεί ή εγκλείει όλα τα μυστικά της κοινωνικής πραγματικότητας.¹⁵ Ο Μαρξ δεν έβαλε ποτέ από τη μια μεριά τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας κι απ' την άλλη τη μελέτη όλων των υπόλοιπων κοινωνικών, πολιτιστικών κ.λπ. φαινομένων. Το επαναστατικό στοιχείο της σκέψης του συνίσταται στη θεώρηση του τρόπου παραγωγής της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων στην *ολότητα* των καθορισμών της. Κατά συνέπεια η μεταφορική διάκριση του κοινωνικού γίνεσθαι σε μία υλική υποδομή και σ' ένα πολιτισμικό εποικοδόμημα δεν εισάγει μία διχοτόμηση του επισητού σε δύο ξεχωριστές σφαίρες. Υπονοεί μία ενοποίηση της γνώσης τέτοια, που να αντικρύζει κάθε κοινωνική δραστηριότητα στη διαλεκτική της σχέση με τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες, μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένες συνθήκες συλλογικής ύπαρξης των ανθρώπων.

Οι σκέψεις αυτές μας οδηγούν σ' ένα ακόμη πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσει η μαρξιστική θεωρία του δικαίου: αυτό των σχέσεων ανάμεσα στη νομική πραγματικότητα και τη νομική ιδεολογία. Υπαινιχθήκαμε προηγουμένως ότι οι θεσμοί

δικαίου συνιστώνται στο ίδιο πεδίο όπου καλλιεργούνται τόσο η εννοιολογική τους επεξεργασία όσο και ο φιλοσοφικός στοχασμός πάνω στο δίκαιο. Εξάλλου η έννομη οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων προϋποθέτει κατ' ανάγκη έναν ανάλογο εννοιολογικό εξοπλισμό. Χωρίς ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης θεωρητικής επεξεργασίας του δικαίου το τελευταίο θα ήταν κυριολεκτικά ακατανόητο. Τη λειτουργία αυτή εκπληρώνει η *νομική θεωρία*, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε *grosso modo* ως εκείνη τη θεωρητική δραστηριότητα που δίνει νόημα στον τρόπο έννομης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων ορισμένης ιστορικής εποχής. Η νομική θεωρία λοιπόν αποτελεί τη μορφή κοινωνικής συνείδησης που ανταποκρίνεται στον κόσμο των έννομων σχέσεων, όπως αυτές διαμορφώνονται ιστορικά. Η σημασία πάλι της *εμπειρικής νομικής γνώσης* συνίσταται στο γεγονός ότι αυτή δεν αποτελεί παθητική αντανάκλαση των έννομων σχέσεων μιας εποχής —όπως πιστεύει κάποια εκδοχή μαρξισμού υποστασιοποιώντας το σχήμα: βάση-εποικοδόμημα,— αλλά αποτελεί σχεδόν όρο ύπαρξης της κοινωνικής βάσης, με την έννοια ότι η έννομη επικοινωνία των ανθρώπων γίνεται καταληπτή και τελικά δυνατή μονάχα μέσω των πάραστάσεων που σχηματίζουν γι' αυτήν οι άνθρωποι μέσα από την καθημερινή τους πρακτική. Κάτι ανάλογο μπορεί να λεχθεί και για τη νομική ιδεολογία. Όπως η εμπειρική ή η επεξεργασμένη νομική γνώση, έτσι και η νομική ιδεολογία συνιστούν μορφές κοινωνικής συνείδησης. Σαν τέτοιες δεν «αντανάκλουν» απλώς και εκ των υστέρων την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και οργανώνουν πρωτογενώς τις κοινωνικές πρακτικές που την αναπαράγουν. Έτσι, η δικαιοπολιτική ιδεολογία επιτελεί μια πολύ πιο «υλική» και ενεργητική λειτουργία απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται. Δεν πρόκειται απλά και καθαρά για μία απατηλή παραμόρφωση της πραγματικότητας ή για μία φαντασιακή σχέση των ανθρώπων προς τις αληθινές συνθήκες ύπαρξής τους. Οι αντιλήψεις αυτές, ξεκινώντας ίσως από μία αυστηρή οριοθέτηση ανάμεσα σε «επιστήμη» και «ιδεολογία», καταλήγουν να αποδίδουν στην τελευταία την αρνητική έννοια ενός παραμορφωτικού ειδώλου. Υπερτονίζοντας την ψευδή και ανεπιστημονική διάσταση της ιδεολογίας οι αντιλήψεις αυτές παραβλέπουν τη «θετικότητα» της, δηλ. τον ιστορικά «αναγκαίο» χαρακτήρα της.

Η *δικαιοπολιτική ιδεολογία* ειδικότερα δεν είναι απλώς ένα σύνολο παραστάσεων που εκλογικεύει μία δοσμένη κατάσταση ταξικής κυριαρχίας με σκοπό την *a posteriori* νομιμοποίησή της στα μάτια των εξουσιαζομένων, αλλά διαμορφώνει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο οι εξουσιαζόμενοι «συνειδητοποιούν» *actualiter* την πραγματικότητα που τους εξουσιάζει.¹⁶ Εάν λοι-

14. Πρβλ. K. MARX, Einleitung, σ. 25-26.

15. Βλέπε σχετικά Ph. DUJARDIN-J. MICHEL, «Marx et la question du droit. Raisons d' une approche et d' un détour», το συλλογικό έργο: Pour une critique du droit (F. Maspero, Paris-Grenoble), σ. 14 επ.

16. Με αφετηρία τις σκέψεις αυτές θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε σε μία επαναποθέτηση του προβλήματος της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνικο-οικονομική υποδομή και το εποικοδόμημά της. Η μεταφορική αυτή εικόνα δεν υποδηλώνει μία οντολογική διαστρωμάτωση της πραγματικότητας σε δύο επίπεδα ξεχωριστά. Εισάγει απλώς

πόν η δικαιοπολιτική ιδεολογία τοποθετηθεί στο πεδίο των συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών που την «υλοποιούν» – το μόνο πρόσφορο άλλωστε έδαφος για την υλιστική της εξήγηση –, τότε καθίσταται σαφές ότι οι αντιθέσεις: αλήθεια-ψεύδος, επιστήμη-ιδεολογία, δεν θα πρέπει καθόλου να απολυτοποιούνται με τρόπο μανιχαϊκό. Πραγματικά η νομική ιδεολογία δημιουργείται μέσα από μία πολύτροπη διαδικασία σχηματισμού στοιχείων γνώσης, άλλα από τα οποία είναι περισσότερο αληθινά και άλλα περισσότερο απατηλά, τόσο όμως τα μεν όσο και τα δε λειτουργούν μέσα σε μία οργανική ενότητα. Έτσι, μία θεωρία για το δίκαιο ή για το κράτος μπορεί να εγκλείει συγχρόνως στοιχεία αληθινής γνώσης (επιστημονικά) όσο και στοιχεία αναλήθης (ιδεολογικά). Λόγου χάρι η κατηγορία «υποκείμενο δικαίον» συνδέεται αναπόσπαστα με μία ολόκληρη ιδεολογία γύρω από αυτήν. Όταν λοιπόν ένας αστός νομικός σκέπτεται πάνω στη σύμβαση εργασίας, βλέπει σ' αυτήν μονάχα μία ελεύθερη συμφωνία ανάμεσα σε ισότιμα υποκείμενα δικαίου, τη λειτουργία της οποίας εγγυάται το νομικό σύστημα. Αυτό που συγκαλύπτεται ιδεολογικά είναι ότι όχι μόνο η σύμβαση αυτή δεν είναι προϊόν ελεύθερης σύμπραξης του εργαζομένου, αφού αυτός αναγκάζεται να πουλήσει την εργατική του δύναμη, προκειμένου να εξασφαλίσει τα μέσα υπαρξης του, αλλά ακόμη ότι η σύμβαση αυτή στην πραγματικότητα διόλου δεν λειτουργεί σε ισότιμη βάση, αφού ο κάτοχος μέσων παραγωγής ιδιοποιείται επιπλέον και την υπεραξία που παράγει η εργατική δύναμη.

Ύστερα από τις παραπάνω παρατηρήσεις γίνεται φανερό ότι η μαρξιστική θεωρία στρέφεται σε κριτική όχι μόνο της αστικής νομικής πραγματικότητας καθεαυτήν αλλά και της νομικής θεωρίας που της αντιστοιχεί.¹⁷

Η θέση ότι αντικείμενο της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου είναι η κριτική διερεύνηση της αστικής νομικής πραγματικότητας και θεωρίας εναρμονίζεται πλήρως με το κριτικό πρόγραμμα του ίδιου του Μαρξ και συγχρόνως ξεκόβει από μία αρκετά εδραιωμένη τάση στη μαρξιστική σκέψη προς μία γενική θεώρηση του δικαίου και του κράτους. Η τάση αυτή συμπλέει συνήθως με μία αντίληψη που θεωρεί το μαρξισμό ως κοσμοθεωρητικό σύστημα, που περιέχει μία γενική θεωρία ερμηνείας της Ιστορίας. Στον πυρήνα αυτής της θεωρίας υπολανθάνει συχνά μία εσχατολογική σύλληψη της Ιστορίας, σύμφωνα με την οποία το νόημα της Ιστορίας είναι η μελλοντική εγκαθίδρυση της κομμουνιστικής κοινωνίας, άρα όλες οι μέχρι τώρα ιστορικές περιόδους δεν υπήρξαν παρά απλά στάδια προς το σκοπό αυτό. Σ' αυτή τη θεωρητική γραμμή το δίκαιο και το κράτος αντικρύζονται γενικά ως φαινόμενα των ταξικών κοινωνιών. Η *θετικιστική* αυτή τάση είναι σε μεγάλο βαθμό κοινή τόσο στην οικονομιστική όσο και στη βουλησιαρχική εκδοχή του μαρξισμού για το δίκαιο και το κράτος. Είναι αρκετά έκδηλη ήδη το γνωστό έργο του Ένγκελς για την καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και διαπνέει ασφαλώς τις δογματικές μαρξιστικές αναλύσεις στο σύνολό τους σχεδόν. Η αντίληψη αυτή παραμένει σ' ένα περιγραφικό επίπεδο θεώρησης του δικαίου και του κράτους, το οποίο και προδικάζει την περιορισμένη ευρετική της αξία. Θεωρώντας γενικά το δίκαιο και το κράτος ως όργανα ταξικής κυριαρχίας η θεωρία σ' αυτόν τον λόγο για αρχαίο, φεουδαρχικό, αστικό ή ακόμη για

«σοσιαλιστικό» κράτος. Οι έννοιες «δίκαιο» και «κράτος» παύουν να θεωρούνται ως ιστορικά καθορισμένες αφαιρέσεις και οικουμενοποιούνται. Το κύριο θεωρητικό σφάλμα αυτής της τάσης είναι ότι εξαιλείται από το οπτικό της πεδίο η ιδιαιτερότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στον οποίο οι ταξικές σχέσεις παράγονται και αναπαράγονται με βάση το νόμο της αξίας.¹⁸ Αναπόφευκτο σύνδρομο αυτής της αναλυτικής αδυναμίας της είναι η παρανόηση του ιστορικού υπόδαθρου της ανάδειξης της *αστικής δικαιοπολιτικής σφαίρας* μοναχά σε σχετικά αυτόνομη βαθμίδα της κοινωνικής ζωής.

Αυτή η θετικιστική τάση ευδοκίμει ιδιαίτερα στην επίσημη δικαιοπολιτική θεωρία των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού,¹⁹ με εξαίρεση ίσως τη γιουγκοσλαδική. Η ιστορική αυτή εμπερία θέτει στη σύγχρονη μαρξιστική θεωρία το καθήκον της διερεύνησης της δυνατότητας ενός «σοσιαλιστικού» δικαίου και κράτους. Οι κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις, με αποκωδύφωμα τις σκέψεις του Λένιν στο «Κράτος και επανάσταση», εκτιμούσαν ότι δίκαιο και κράτος είναι φαινόμενα που προσυδιάζουν στις ταξικές κοινωνίες και αποκρυσταλλώνουν θεσμικά τα αντικειμενικά συμφέροντα της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης. Κατά συνέπεια σε μία μελλοντική αταξική κοινωνία τα φαινόμενα αυτά δεν θα έχουν πλέον λόγο ύπαρξης, αφού θα έχουν εκλείψει πια οι κοινωνικές αναγκαιότητες επιβολής τους. Με την έλλοξη οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, με την κατάργηση των σχέσεων ταξικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του δικαίου και του κράτους θα αποτελούν μακρινή ανάμνηση. Τι πρόκειται όμως να συμβεί κατά τη μεταβατική φάση του σοσιαλισμού; Οι εκτιμήσεις των κλασικών μαρξιστικών αναλύσεων υποστήριζαν πως στη φάση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού η *μορφή* του αστικού δικαίου και κράτους θα επιδιώσει για κάποιο χρονικό διάστημα, ενόσω δεν θα έχει επιτευχθεί ακόμη ένας συνολικός συντονισμός ανάμεσα σε ελεύθερα συνεργαζόμενους παραγωγούς, το *περιεχόμενο* του όμως θα μεταβληθεί ριζικά, αφού δεν θα επικυρώνει πια τα συμφέροντα κάποιας κυρίαρχης τάξης. Έτσι, στο μέτρο που δεν θα αποτελούν πια θεσμοποιημένο συμπτώ-

μία διάκριση λειτουργιών και όχι θεσμών. Προς αυτή την κατεύθυνση βλέπε M. GODELIER, «Υποδομές, ιστορία, κοινωνίες, στο περ. Ο Πολίτης, αρ. 44 (1981), σ. 61-71.

17. Βλέπε μεταξύ άλλων, W. PAUL, «Der aktuelle Begriff marxistischer Rechtstheorie», στον τόμο: Probleme der marxistischen Rechtstheorie (ed. Suhrkamp, Frankfurt, 1975), σ. 89. Στον ίδιο τόμο, D. BÖHLER, «Zu einer historisch-dialektischen Rekonstruktion des bürgerlichen Rechts», σ. 92 επ.

18. Για ευρύτερη κριτική αυτής της αντίληψης, βλέπε πρόσφατα Γ. ΠΑΣΧΟΥ, Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία (2η έκδ. Παρατηρητής, 1981), σ. 43-49.

19. Ο Ούγγρος μαρξιστής θεωρητικός του δικαίου Imre Szabo παραδέχεται στον πρόλογο του έργου του με τον εύγλωττο άλλωστε τίτλο: Les fondements de la théorie du droit (Budapest, 1973) ότι τα πρώτα του έργα είναι εμπνευσμένα από μία θετικιστική-κανονιστική αντίληψη για το δίκαιο, η οποία είναι κυρίαρχη γενικά στη νομική θεωρία των σοσιαλιστικών χωρών (σ. 10-13). Βλέπε μία προσπάθεια αντίκρουσης της μομφής για θετικιστική τάση στη σοβιετική νομική θεωρία, σε V. A. TOUMANOV, Contemporary Bourgeois Legal Thought (Moscow, 1974), σ. 137-42.

κνωμα ανταγωνιστικών σχέσεων ταξικής κυριαρχίας, το δίκαιο και το κράτος θα τείνουν αναγκαστικά προς ένα βαθμιαίο μαρασμό τους. Οι σοβιετικοί νομικοί θεωρητικοί της δεκαετίας του '20, με πρωτεργάτη τον Ε. Πασουνκάνις, υιοθέτησαν με ενθουσιασμό την υπόθεση ενός σταδιακού εκφυλισμού του δικαίου και του κράτους. Οι εξελίξεις όμως που ακολούθησαν στη σοβιετική κοινωνία δεν επαλήθευσαν αυτό το επαναστατικό όραμα. Η αισιόδοξη πεποίθηση της πρώτης επαναστατικής ορμής για αυξανόμενη ατροφία της κρατικής μηχανής παραχώρησε τη θέση της στην εξαγγελία ότι το νέο κράτος αποτελεί μαζί με το «σοσιαλιστικό» δίκαιο τον κεντρικό οργανωτικό μοχλό για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε βάση σοσιαλιστική.²⁰ Αυτή η στροφή της σοβιετικής νομικής θεωρίας συμβάδισε από τότε με μία εντυπωσιακή ενίσχυση της κρατικής μηχανής σε όλο το εύρος των κοινωνικών λειτουργιών της. Εάν η κεφαλαιώδης παραδοχή του Μαρξ για το δίκαιο είναι ορθή, ότι δηλαδή οι δικαιοπολιτικές μορφές δεν είναι κατανοήσιμες από μόνες τους, αλλ' οι ρίζες τους ανατρέχουν στις υλικές συνθήκες παραγωγής,²¹ τότε ένα από τα σοβαρότερα καθήκοντα της σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας είναι ασφαλώς η ερμηνεία των μορφών δικαίου και κράτους στη σοβιετική κοινωνία και γενικότερα στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Πράγμα που σημαίνει ότι ακόμη μία φορά το κλειδί της ερμηνείας αυτής θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού και όχι μέσα στο ίδιο το «σοσιαλιστικό» δίκαιο και κράτος...

III. Αντί για συμπέρασμα: η ιστορική-πρακτική εμβέλεια της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου και του κράτους.

Η κριτική του δικαίου και του κράτους από σκοπιά μαρξιστική στηρίζεται σε μία κοινωνική θεωρία που εισήγαγε στην ευρωπαϊκή σκέψη ένα νέο τύπο γνώσης. Σύμφωνα με τη διαλεκτική επιστημολογία της μαρξιστικής σκέψης, όλα τα κοινωνικά φαινόμενα υπόκεινται σ' έναν ενιαίο τρόπο θεώρησης, ο οποίος είναι ιστορικά καθορισμένος. Αυτός ο τρόπος θεώρησης οφείλεται με τη σειρά του στο ότι όλα τα κοινωνικά φαινόμενα διέπονται από μία καθολική αλληλεξάρτηση στο εσωτερικό της κοινωνικής ολότητας που τα περιλαμβάνει. Το θεμέλιο της ενότητας της μαρξιστικής θεωρίας και μεθόδου απορρέει ακριβώς από αυτή την ενότητα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι αναπτύξεις που προσηγήθηκαν προσπάθησαν να δώσουν ορισμένα στοιχεία προβληματισμού τόσο πάνω στη μεθοδολογία όσο και πάνω στη θεματική της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου και του κράτους. Πού στηρίζεται όμως η ενότητα προοπτικής ενός τέτοιου εγχειρήματος; Ποιό είναι, μ' άλλα λόγια, το γνωστικό ενδιαφέρον που ενεργοποιεί την ενότητα θεωρίας και μεθόδου στη μαρξιστική κριτική; Το ερώτημα αυτό μας φέρνει να αναλογισθούμε πάνω στην ιστορική - πρακτική εμβέλεια της ίδιας της μαρξικής κοινωνικής θεωρίας.

Το γνωστικό ενδιαφέρον που διαπνέει απ' άκρου σ' άκρο τη μαρξιστική κριτική ταυτίζεται με το απελευθερωτικό αίτημα ενός ριζικού μετασχηματισμού του πλέγματος κοινωνικών σχέσεων μέσα στο οποίο ο άνθρωπος υποδιβάσσεται σε αντικείμενο εκμετάλλευσης και γίνεται ένα όν καταφρονεμένο.²² Η ιστορι-

κή-πρακτική εμβέλεια του μαρξικού κριτικού προγράμματος έγκειται επομένως στο πέρασμα από την προσπάθεια ερμηνείας του κόσμου σε αγώνα για την αλλαγή του.²³ Από την άποψη αυτή μπορεί να λεχθεί πως ο μαρξισμός ολοκληρώνει το παιδευτικό και πολιτικό πρόγραμμα του Διαφωτισμού υπερβαίνοντάς το. Το ολοκληρώνει, γιατί προεκτείνει το αίτημα για αυτοκαθορισμό και αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου, μέσα από μία ριζοσπαστική κριτική των κατεστημένων μορφών γνώσης και εξουσίας. Συνάμα όμως και το υπερβαίνει διαλεκτικά, γιατί κατάφερε να απαλλάξει το αίτημα για χειραφέτηση του ανθρώπου από την ιδεαλιστική επιδάρυνση ενός αφηρημένου δέοντος, υποδεικνύοντας τους ιστορικούς όρους υλοποίησής του. Το απελευθερωτικό τούτο αίτημα διαποτίζει αναπόφευκτα και τη μαρξιστική κριτική του δικαίου και του κράτους, αποτελώντας ουσιώδες συστατικό της στοιχείο.

20. Βλέπε π.χ. στο κατά 'τα άλλα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του ΤΟΥΜΑΝΟΒ, ό.π., σ. 90 και 141.

21. Κ. ΜΑΡΞ, Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας (εκδ. «Οικονομική και φιλοσοφική βιβλιοθήκη», 1956) σ. 6.

22. Αυτό είναι το νόημα της «κατηγορικής προσταγής» της μαρξιστικής κοινωνικής κριτικής. βλ. ΜΑΡΞ, Κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ (εκδ. Αναγνωστίδη), σ. 15.

23. ΜΑΡΞ, 11η θέση για τον Φόυνερπαχ, περιέχεται σε ΜΑΡΞ-ΕΝΓΚΕΛΣ, Η Γερμανική Ιδεολογία (εκδ. Gutenberg), τ. 1ος σ. 48.